

О. А. Іванова
*Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

**ХАРАКТЕРНІ РИСИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
МОВНИХ РЕДАКЦІЙ У ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
ПАМ'ЯТКАХ ПОСТІЙНОГО ЗМІСТУ XVI ст.
НА МАТЕРІАЛІ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У XVI ст., у час зростання національної самосвідомості східнослов'янських народів, на територіях їхнього розміщення мовою книжності ще була церковнослов'янська, якою написані церковні книги, що традиційно домінують у загальному книжковому репертуарі. Проте розмовна “жива” мова несвідомо впливає на процес написання книг і знаходить своє відображення у явищі, що отримало наукову назву мовна редакція. Характерні риси східнослов'янських мовних редакцій було досліджено на матеріалі Інституту рукопису (ІР) НБУВ, де зберігається близько 150 церковнослов'янських рукописів XVI ст., що створені на території України, Білорусії та Росії.

Варто зазначити, що у XVI ст. з'являються перші спроби перекладу книг Святого Письма національними мовами, а саме такі відомі пам'ятки писемності, як українські Пересопницьке Євангеліє, Новий Завіт у перекладі В. Негалевського, учительні євангелія, створення білоруського перекладу Біблії Франциском Скориною. Однак такі приклади для XVI ст. є скоріше ще винятком, ніж правилом.

Починаючи від 40-х років XVI ст., в Україні та Білорусії поширюються реформаторські ідеї, а потім ідеї кальвінізму та соцініанства, що знайшло відображення у ряді перекладів Євангелія та інших книг Святого Письма “ізъ азыка блъгарского на мову роускоюу”. Особливий вплив мають наслідки Люблінської та Брестської уній. В таких умовах збереження церковнослов'янської мови набуває, крім традиційного, ще й полемічно-релігійний аспект, вона стає своєрідним засобом боротьби з релігійними противниками. Однак з

давніх часів у пам'ятках церковнослов'янської писемності проявлялися риси тієї чи іншої національної мови, тобто мовні редакції церковнослов'янської мови. На цьому етапі, хоча процес формування української мови, як й інших східнослов'янських мов, ще продовжується, її основні риси вже сформовані. Саме їх ми спостерігаємо у церковних книгах цього періоду. Варто зауважити, що подібні лексичні, фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси трапляються в церковнослов'янських рукописах від самого початку їхнього виникнення, але у XVI ст. вони дістають найбільше поширення.

У дослідженні рукописів питання встановлення характерних рис кожної мовної редакції має два аспекти. По-перше, дослідження конкретних мовних особливостей сприяє вивченню історії мови даного періоду взагалі (як церковнослов'янської, так і національної). По-друге, дослідження мови поряд з ретельним графічним аналізом письма конкретного рукопису є методом встановлення локалізації створення рукописної книги.

У церковнослов'янській писемності, де кожний писець вносив у текст риси рідної мови, дослідження мовних особливостей писця сприяє досить точному визначенню місця створення рукопису. Як правило, рукопис, який містить сербізми, створений у Сербії, русизми – в Росії і т.д. Трапляються, хоча й досить зрідка, певні винятки, коли, наприклад, писець, серб за національністю, створював рукопис не на батьківщині, а у молдавському монастирі.

Елементи національних мов у церковнослов'янських текстах від другої половини XVI ст. починають з'являтися більш регулярно і повніше розкривають ту чи іншу мовну редакцію церковнослов'янської мови. У даній статті розглядаються характерні риси трьох редакцій церковнослов'янської мови, а саме – української, білоруської та російської у рукописах XVI ст. Визначення найбільш характерних рис, що часто повторюються в рукописах, дають змогу встановити ту чи іншу редакцію при науковому описуванні рукописних книг цього періоду.

Прояви рідної мови у церковнослов'янській ніколи не були свідомими, писець завжди намагався наслідувати канон, і ті елементи, що зустрічаються у канонічних текстах, свідчать про помилки та недогляд з боку писця. Тому ці рідкісні прояви рідної мови, як правило, не є регулярними. Проте слід враховувати, що відсутність тих чи інших рис не завжди свідчить про відсутність тієї чи іншої вимови: під тією самою літерою могла ховатися різна вимова. Так,

наприклад, **ѣ** міг позначати вимову у білоруса і росіянина **ІА**, а українця **и** (як у слові сѣло).

Варто зазначити, що у співвідношенні трьох східнослов'янських редакцій частина характерних рис є загальною для українських та білоруських рукописів, частина – для білоруських та російських, і, нарешті, є особливості характерні для кожної окремої мови, які не співвідносяться з жодною з двох інших.

Правопис не завжди свідчить про мовну редакцію, оскільки іноді писці досить точно повторюють риси протографу, з якого переписують рукописи. Деякі рукописи зберігають ознаки болгарських або молдавських рукописів, з яких вони списувалися, і повторюють його правопис. Так, у Лествиці (ф. 313 (Поч.), № 12) постійно присутні риси, характерні для молдавських рукописів, такі, як змішування **а** та **ж** (*посылаемжа, ч(ис)тжа*), змішування **ж** та **о** у частці но (**нж**), зберігається **ѣ** у префіксах. Замість **ю** часто використовується нейотований **ж**. Якщо в українських рукописах для передачі звуку **у** використовується графічне сполучення **оу** як на початку слова, так і в середині, то в білоруських рукописах трапляються як використання для цього звуку **ж**, так і сполучення **оу**. Так, у Збірнику слів та повчань (ф. 306 (КПЛ), № 219), написаному двома писцями, у почерку першого писця домінує написання **оу** та зрідка перед голосними – **ѣ**, у почерку другого – майже скрізь **ж**.

У **російських рукописах** у даний період часу вже майже не використовується південнослов'янський правопис, на відміну від українських та білоруських рукописів, де ще значною мірою зберігається його вплив. Поряд з цим слід виділити явище, коли в одному рукопису спостерігаються традиційний та новий правопис. Так, наприклад, ще досить часто спостерігається зйяння поряд з сполученням голосний + голосний йотований: *ч(с)стаа, обрадованнаа поряд з неисѣкобрачнаа у* Мінеї службовій місячній на жовтень (ф. 309 (Вид.), № 567 п). Те ж саме можна казати і про повноголосся: поряд з формами *до(л)жно – трѣжество, дрѣзновеніе*.

Значного поширення набуває змішування **а** і **ѣ** *арекоша, пѣстиша замість рекоша, пѣстиша*; (Устав церковний, ф. 302 (Мак.), № 18); *глаша; възбѣдиш н(а)ша*; (Четвероевангеліє, ф. 301 (КДА), № 40 л); у передається скрізь через **ѣ**: *възбѣдиш* (Четвероевангеліє, ф. 301 (КДА), 40 л); (Збірник житій, ф. 302 (Мак.), № 43); *ѣрѣть, бѣдеть, ислѣда, сосѣди* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567 п). Сполучення **оу** використовується, як правило, лише на початку слів.

Перед голосним у закінченнях для передачі звуку **і** використовується літера **ї**: *распатїє*, *проліаль еси*, *знаменїа* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567 п). Пом'якшення приголосного іноді позначається приєднанням до наступного голосного **ї**: *ніизложить*, *развіє* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567 п).

Змішуються ненаголошені **о** та **а** (акання), що навіть відсутнє в українських рукописах: *прилогахоу*, *зор_а* (ф. 310 (Неж.), № 99); *ньпракось* (Євангеліє апракос, ф. I, № 7453); *златаоуст* (ф. 302 (Мак.) № 43); *крестаобразно* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567 п). Такі форми як *схранишиа* (ф. 309 (Вид.), № 567 п) свідчать про те саме явище у редукованих складах.

И та **ѣ** вторинний постійно змішуються тільки з **е** (**и** з **е**), на відміну від української, де у подібних випадках маємо зміну **ѣ-и**: *прилиптитис_а*, *єриси*, *вниди* (замість *внидѣ*) (Апостол, ф. 310 (Неж.), № 99); *ѣричет* (ф. 301 (КДА), № 40л); *припадаи(м)* (Тріодь цвітна, ф. I, № 7483); *дмитрея* (Мінея службова місячна на лютий, ф. I, № 7496); *богопріємца*, *владимера* (Євангеліє апракос, ф. I, № 7453); *Симіон*, *прехвальнеи*, *озаряющеи*, *агнеца поряд з агница*, *сверепеюще* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567).

У російській редакції зберігається глухий приголосний, асиміляція відсутня: *с покорениемъ*, *с нимъ* (Збірник житій, ф. 302 (Мак.), № 43).

У давальному та місцевому відмінках займенників завжди пишеться **е**: *себѣ*, *тебе* (Четвероевангеліє, ф. 301 (КДА), № 40 л); (Тріодь Цвітна, ф. I, № 7483) та ін.

Перед глухими приголосними та в кінці слова часто спостерігається оглушення дзвінких, тобто асиміляція: *ис корабла* (замість *изѣ*) (Євангеліє апракос ф. I, № 7457); *бес чести* (Лествиця, ф. 160, № 408); *оускою стезею*, *бесчислены(х)* (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567 п).

Сполучення *т'с* іноді позначається літерою **ц**: *облачи(т)ца* (Тріодь Цвітна, ф. I, № 7483).

У закінченнях на **іє**, **ію** часто редукується **і**: ко перебуванье(м), не точью (Мінея службова місячна на жовтень, ф. 309 (Вид.), № 567п).

З найбільш розповсюджених загальних українських рис можна відмітити використання **ѣ** для позначення голосного **и**, як і їх змішання: *Триписнецъ* (Тріодь Цвітна, ф. I, № 7484), *скорбій* (Часослов великий, ф. 301 (КДА), № 73 л); *свѣдитель* (Мінея службова

святкова, ф. I, № 4056б); *ощъцаеть* (Мінея службова місячна на вересень, ф. I, № 4057); *человичестіи* (Мінея службова місячна на березень, ф. I, № 4058); генисаритскю (Четвероєвангеліє, ф. 30, № 2); *въ ср(д)ци* (Канони святим, ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553п); *оустити* (замість *оустѣти*) (Лествиця, ф. 306 (КПЛ), № 236п).

Спостерігається використання **е** на місці **ѣ**: *невре(д)на, по вѣре, исповедающія, понесиши, ѡвергъса поряд з повѣргома, въ пеци* (Канони святим, ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п).

Після шиплячих та **ц** перед твердими часто пишеться **о** замість **е**. Це явище набуло особливого розвитку саме в XVI ст.: *владящомоу* (Тріодь цвітна, ф. I, № 7484); *боудоущои* (ф. 306 (КДА), 236п); *чолом* (ф. I, № 7484); *говѣющомоу* (Канони святим, ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553п); *множицою, вретищомъ* (Лествиця, ф. 306 (КПЛ), № 236 п).

Ненаголошене **у** використовується перед голосним та приголосним там, де присутність повного голосного не була потрібна, і переходить в **у** нескладове, що позначається у рукописах часто приголосним **в**: *вченики* (Тріодь цвітна, ф. I, № 7484); *по завтреїи* (замість *по заутреїи*, Канони святим, ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п).

Скорочення, а потім і втрати набули голосні у прийменниках: з *бѣзни* (Мінея святкова, ф. 160, № 420); з *доблимъ боярино(м)* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п).

Як свідчення вимови середнього українського **и** досить часто спостерігається змішвання **и** та **ы**: *отишла* (Мінея службова, ф. I, № 7485); *образи* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553п);

о у давальному та місцевому відмінках у займенниках “*тобѣ*”, “*собѣ*” (в усіх українських рукописах), що відомі ще у давніших рукописах. Ця мовна ознака характерна лише для українських рукописів і, як правило, завжди наявна в кожній з них, навіть при відсутності або найменшій наявності інших рис, у тих випадках, коли писець ретельно зберігає церковнослов'янський канон.

У більшості українських рукописів зберігається сполучення шиплячих та **ц** з **ю**: *вашю, чашю, колесницю, троїцю* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п);

Часто спостерігається прояснення **ѣ** в **о**, що сталося після випадіння глухих у прийменниках та префіксах, що закінчувалися на **ѣ**: “*воѣ(х)*”, “*со нею*” “*во срци*” (ф. 160, № 420); *со доблимъ* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553п).

Випадіння невимовного: з *бѣзни, празникъ* (ф. 160, № 420).

Замість **жд**, як правило, завжди використовується **ж**: *надежю* (ф. I, № 7485); *рожеши, преже бывши(м), оутверженіє, зижителю* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п);

Деякі риси тільки починають проникати у рукописи й не отримують поки ще значного поширення. В досліджених рукописах ці особливості є дуже рідкісними, а деякі – одиничними. До них слід віднести такі:

Випадки вокалізації **в**: *оуноука* (Мінея службова місячна на вересень, ф. I, № 4057); *по завтрєні* (замість *по заутрені*) (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п) .

Використання **в** замість **л** в дієслові минулого часу: *познавсѧ, вѣровавсѧ* (Збірник недільних та святкових повчань, ф. 303 (Мел.), № 113); *начертавъ мовсѣи* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553п). Ця особливість є пізнішою, нехарактерною для XVI ст., і майже не спостерігається у пам'ятках того часу. Вона відсутня навіть у пам'ятках-перекладах, наприклад, у Пересопницькому Євангелії¹.

Подвоєння групи приголосних на місці групи з приголосного = **ј** майже не трапляються у церковних РК: *життя* (Пандекти Антіоха, ф. 307 (Мих.-Золот.), 483/1757 п). Звичайно подвоєння приголосних у церковнослов'янських текстах у XVI ст. ще не позначається.

Лексичні та синтаксичні риси є найбільш рідкісими серед інших, з них трапляються лише одиниці: *ѡ клопотъ; долоне(м) поклонистеса* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п); *чи мы коупимъ хлебы* (Четвероєвангеліє, ф. I, № 7456).

Серед малопоширених випадків слід зазначити і збіг форм знахідного та називного відмінків іменників чоловічого роду: *кре(с)та начертавъ мовсѣи* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п);

Спірним є питання про можливість свідчення про українську редакцію написання писцями **ть** заміст **тъ** у 3-й особі однини та множини дієслів теперішнього часу (як, наприклад, *свершитъ, претерпितъ, дивитъ* (ф. 308 (Пуст.-Ник.), № 553 п). Таке написання спостерігається і в українських, і білоруських рукописах, для мови яких це є характерним, так і для деяких говорів білоруської та російської мов, де у даній граматичній формі ми маємо **тъ** (як, наприклад, у білоруському Збірнику слів та повчань, ф. 306 (КПЛ), № 219: *входитъ* та інші скрізь увесь рукопис)².

Визначаючи характерні риси мовної редакції церковнослов'янської мови **білоруських рукописів** XVI ст., слід зупинитися на такому явищі, як вплив існуючої на той час ділової або актової українсько-

білоруської мови. Ця особливість у розвитку мови майже цілком зникає у наступний період.

Якщо у списках церковнослов'янських текстів вплив національної мови писця проявляється лише в окремих фонетичних, граматичних, лексичних, морфологічних формах несвідомо, то мова перекладів та актових документів є конгломератом кількох мов – церковнослов'янської, української та білоруської з домішками полонізмів. Частіше за все якась мова домінує у тому чи іншому рукопису, але не є вільною від впливу інших мов: у жодному рукопису немає білоруської або української мови у чистому вигляді. Тому в більшості українських РК, які зберігаються в ІР, наявні риси як українського, так і білоруського правопису. В XVI ст. українсько-білоруська мова в Польсько-Литовській державі набуває особливого значення та поширення як мова ділова. Вплив українсько-білоруської мови знаходимо і у пам'ятках галицько-волинської писемності, таких як Пересопницьке Євангеліє та Новий Завіт Негалевського, а також і в РК, які створені традиційною церковнослов'янською мовою. Українсько-білоруська мова була поширена на території князівства Литовського ще з XV ст., і саме нею були написані так звані литовські літописи, три видання Литовського Статуту: 1529, 1566, 1588 рр., а також ціла низка державних грамот і актів. Тому рукописи відображають цей вплив актової українсько-білоруської мови, що проявляється у наявності спільних елементів, коли неможливо визначити, є пам'ятка південноукраїнською чи білоруською. До цього слід додати, що суто білоруські особливості, такі, як акання та дзекання, майже не спостерігаються у церковних рукописах, створених на території Білорусії, про що свідчать записи писців.

Так, серед **білоруських ознак** у першу чергу доцільно виділити риси, загальні з українськими:

У білоруських рукописах, як правило, пишеться **и** замість **ѣ** у відмінкових закінченнях іменників в давальному та місцевому відмінках основ на **а, о**. Кінцеве ненаголошене **ѣ** перейшло в **и** (*на мести, на поли*); *въ бѣци, в ноужи* (ф. 303 (Мел.), № 113).

Як і в українських рукописах є випадки змішування **у** та **в** на початку слова (з півголосного **у**, в який перейшов ненаголошений початковий): *вчинити* (ф. 313 (Поч.), № 12).

Після шиплячих та **ц** перед твердими приголосними частіше ніж в українських рукописах пишеться **о** (з основних **е** та **ь**) замість **е**: *чолом; ничего* (Апостол, ф. I, № 7462), *изжыша; ѣцысти*,

отроцы, грѣхи поряд з грѣхы, дождыть, обыды (Золотоуст, ф. 310 (Неж.), № 16).

Рукописи відображають зникнення початкового **и**: *маю(т)* (ф. 310 (Неж.), № 43); *спыта* (Апостол, ф. I, № 7462), а також змішання прийменників-префіксів **изъ, зъ** та **исъ, съ**: *з лодми, з вите(б)ска* (ф. 313 (Поч.), № 12).

Досить часто спостерігається перехід ненаголошеного **а** в **е** у після м'якого приголосного: *прочеа* (ф. 313 (Поч.), № 12); *мѣсець* (ф. I, № 7462), *память* (ф. 310 (Неж.), № 16); *вѣсѣкого, вѣсѣкъ, єгвѣтень* (ф. 313 (Поч.), № 12).

И використовується частіше за все для передачі звука **є** і тому змішується з ним: *сниде, оукрепишася, вѣведосте* (ф. 303 (Мел.), № 113); поряд з цим іноді змішуються також написання **ѣ** та **і**, у тому самому рукопису є випадки позначення через **ѣ** звука **і**: *в моєи клѣтѣ, нѣкто, веселѣтеса*; а також *добродитель* поряд з *добродѣтели, оби маріи, помѣлѣю ва(с)* (ф. 310 (Неж.), № 16).

У білоруських рукописах з'являються риси суто українські, нехарактерні для білоруської мови, як, наприклад, форми на **-мо** дієслова 1-ї особи множини теперішнього часу: *видимо, разоуме-ваємо, глаголемо* (ф. 313 (Поч.), № 12).

Замість **жд**, іноді й поряд з ним, частіше за все пишеться **ж**: *да са неподвижю, стражають, подвижюса, исхоженію* (ф. 303 (Мел.), № 113), *стыжюса* (ф. 306 (КПЛ), № 219), що нехарактерно для білоруської мови, де **жд** перейшло у сполучення **ждж** або **дж**.

Риси, відмінні від українських, у рукописах XVI ст. проявляються ще дуже зрідка. Серед правопису голосних перше місце у білоруських редакціях посідає акання, хоча у даний період часу це явище майже не спостерігається у рукописах, писці явно усвідомлюють його відхилення від норми. У досліджених рукописах випадки акання у церковних текстах з'являються дуже рідко: *арамат, оу старости*, (Мінея службова місячна, ф. I, № 4056 а), *растачаеть, раздрабалець* (ф. 303 (Мел.), № 113). Проявом акання є й редуція ненаголошених голосних: *испытovati, умывеніє, хотѣній(м), показовати* (ф. 313 (Поч.), № 12). Безсумнівно вказують на акання писця випадки написання **о** на місці етимологічного **а**.

Використання твердого **р** замість м'якого: *цара, государа, писара* (ф. I, № 7462), що є яскравою ознакою білоруської мови, трапляється також досить рідко і завжди поряд із твердим **р** пишеться також **р** м'яке.

Досить часто у білоруських рукописах є характерні граматичні форми дієслів теперішнього часу 3-ї особи: *готоваемся, показатъ, тщеславляюса, роптають* (ф. 303 (Мел.), № 113), *владающих* (ф. 306 (КПЛ), № 219),

Спостерігаються кілька прикладів змішування **и** та **є** у ненаголошених складах, переважно у закінченнях: *зизждуѡеи замість (ий), оудалюѡеиса (ие)* (ф. 303 (Мел.), № 113).

Як приклад рідкісного випадку слід навести випадок змішування **з** та **ж**, нехарактерного для білоруської мови у цілому, що має місце лише у деяких говорах: *мозѡмъ (можемъ)* (ф. 306 (КПЛ), № 219)³.

У формах давального та місцевого відмінків у займенниках трапляються усі можливі варіанти: церковнослов'янські - *тебѡ, себѡ* (ф. 313 (Поч.), № 12), російські - *тебе* (ф. 306 (КПЛ), № 219), українські - *тобѡ, собѡ* (у тому самому рукопису). Суто білоруські форми "*табѡ*", "*сабѡ*" або "*табе*", "*сабе*" у XVI ст. ще не спостерігаються у рукописах.

Отже, незважаючи на те, що більшість збережених рукописів XVI ст. є церковнослов'янськими, з'являється можливість виділити низку мовних особливостей трьох східнослов'янських редакцій церковнослов'янських рукописів XVI ст. з точки зору частоти прояву найбільш характерних форм.

Для дослідження мовних редакцій доцільно використовувати визначені переліки національних ознак мовних редакцій, при цьому необхідно мати на увазі наявність спільних характерних рис. Наведені вище характерні риси можуть бути використані у визначенні або уточненні східнослов'янських мовних редакцій церковних рукописів XVI ст.

¹ *Назаревский А.А.* Язык евангелия 1581 года в переводе В. Негалева. – К., 1911. – С. 68.

² Про тверде **т** у закінченнях у заблудовських говорах – Див. *Шахматов О.О.* Курс истории русского языка. – СПб., 1909–1910. – Ч. 1. – 290 с.

³ Особливість друцького говору – Див. *Шахматов О.О.* Курс истории русского языка. – СПб., 1912. – Ч. 2. – С. 34.